

Варвара ОБОУКОВА

ГАВРИИЛ КОЛЕСОВ

САХА ОЛОНХОТУН ҮЙЭТИИГЭ СҮНКЭН КЫЛААТА

Сахалар хоту олохсуйбут түүрк тыллаах, ураты олохтоох-дьаһахтаах, баай культуралаах, түн былыргы тыллаах омук буолабыт. Тыл үөрэхтээхтэрэ бэлиэтиллэринэн, саха тыла монгол, түрк уонна биллибэт атын тыл арангаларыттан таныллыбыт туспа тыыннаах уонна эйгэлээх тыл буолара – кини тылынан уус-уран айымньытын араас көрүгүнэригэр инэн олохсуйбута туоһулуур.

Саха ырыаны таптыырын бэрт үгүс үтүө чөмчөкөлөөх чинчийээччилэр бэлиэтээн тураллар. В.Л. Серошевский «Якуты: Опыт этнографического исследования» диэн кинигэтигэр: «Якуты любят пение. Путешественник, проезжающий по якутским дорогам в многолюдных местностях часто услышит песню. То запоет провожающий его ямщик, то едущий мимо путник, то работающая у дороги дровосек или собирающая хворост девушка» [Серошевский, 1993: 589] – диэн суруйар. Саха сиригэр (Аммаба) сыылкаба кэлэн олоро сылдыбыт нуучча биллиилээх суруйааччыта В.Г. Короленко саха ырыатын, хас

тыал ил гыннабын аайы тыаһы тулар эол арфатыгар холуйар. Оттон Н.А. Вишневской диэн сыылынай: «Саха хохуй-батаба туох да суох» – диэн, саха омук тутта хохуйар ураты дьобурун бэлиэтэбитэ [Саха фольклора, 1996: 200].

Саха норуотун ырыата олорубут олобун бүтүннүүтүн, кини билиитин-көрүүтүн, итэбэлин, өйүн-санаатын уратытын (психологиятын), киһи айылба, олох туһунан бөлөһүөктээһинин (философиятын), сизэр-майгы нөнүө оботун, дьонун иитэр бэйэтин муударанын (народная педагогикатын), сааһылаан толкуйдуур дьобурун (логикатын), кэрэбэ-үтүөбэ сыһыанын (эстетикаба) инэ сылдыар историятын көрдөрөр.

«Народная песня воспринимается и передается из уст в уста в течение поколений только потому, что она отражает чувства, страсти, предрассудки, суеверия и идеи тех, кто охраняет ее от забвения», – диир П. Лафарг [Саха фольклора, 1996: 51-54]. Бу этии утумнааһын, удьуор-харылы дьобура, сатабыла хаанынан бэриллэрэ, айылба барахсан хаһан да сүппэт сүдү күүһэ, тулхадыйбат көстүүтэ буоларын бигэргэтэр.

Саха ырыата-тойуга олонхону кытта ыкса сибээстээх. Айыы бухатыырын чөл-

лөркөй-дьөллөркөй куолаһынан абарбыт-сатарбыт ырыатын, кини куттуур-салыннарар дорбоонноох куолаһын хайа эрэ омук аан маннай этэ дьырылаан, сүһүөбэ хамсаан иһиттэ буолла? Бухатыыр алаһа дьизиттэн арахсарыгар Ийэ сиригэр алгыыр, уһун айанна турунар уйадытар кылыһахтаах ырыатын, дорбоонноох тойугун хайа эрэ таас хайа, хайа эрэ бэйэлээх алаас, биитэр энсиллэр истиэп эбэтэр аар хатын, ача күөх хайаан да иэйэн иһиллээтэхтэрэ. Айыы бухатыыра кэргэн ыларыгар, дьизэ-уот тэринэригэр тапталлаабар анаан туойар тойугун хайа бэйэлээх уһун суһуохтаах ымманыа истибэтэбэ баарай?! Олонхожо айыылар-иччилэр, абааһылар, ойобос уобарастар бары ырыанан-тойугунан бэйэ-бэйэлэрин сорукарар-наадаларын быһаарсаллар. Саха киһитэ имэннээх иэйиитин, ис эйгэтин туругун ырыанан-тойугунан этэр, тиэрдэр үөрүйэхтээх. Онон тойук, кылыһахтаах ырыа саха норуотун олобун-дьаһабын, сиэрин-туомун, культуратын, поэзиятын кытта быстыспат аналлаах, кини орто дойдуга омук быһыытынан уратытын туоһулуур тулхадыйбат бэлиэтинэн, билэтинэн буолар диир оруннаах дии саныыбыт.

Тойук, саха норуотун тылынан уус-

Варвара Валерьевна Обоюкова,
Олонхо научнай-чинчийэр институт
олонхо секторын сэбиэдиссэйэ.

Валерийан Васильев

уран айымньытын биир бөдөн көрүнгүнэн буолар. Саха түүр тыллаах омуртаан саамай урук сиргэ-хоту тиксэн оло-роочу буоларын уонна түн былыргы «туйуг», «туюг» диэн норот айымньытын хайдах баарынан илдэ сылдыарын туһунан Х.Г. Короглы диэн бөлүһүк «Трансформация жанра туюг» диэн ыстатыйатыгар ыйар. Ол курдук «туюг» билинни кэмнэ азербайджан, узбек, туркмен, турок омуртарыгар төрүт аата симэлийэн, мани, масевани, лялелярга уо.д.а. кубулуйан дьон-норуот духовнай эйгэтигэр олохсуйан хаалбытын бэлиэтир [Короглы, 1980: 192-194].

Саха тойугу толорор уратыта, кини кылыһахтаах куолаһынан ыксаабакка-ыгылыбакка, аргыйы наллаан-наардаан, дорбоону, тылы дьүөрэли тийэн, унаарыччы күөрэтэн, сиһилии сэхэргиир кизбинэн субурбалыы түмэн дьизэртэн ыллаан, тута хойуар ньыматыгар сытар. Саха музыкальнай культуратыгар саха ырыатын икки сүрүн истиилгэ (ыллыыр ньымаҕа) араараллар: дьизэртэи уонна дэгэрэн (Ф.Г. Корнилов). Холобур, олонхо персонажтарын ырыатын дьизэртэн, дэгэрэнэтэн, онтон аллараа дойду абааһыларын ырыатын «тиэрэ хойуу» (Г.Г. Алексеева), «кутуруу» (А.П. Решетникова) ньыма-

тынан толороллор. Ол аата айылылар, иччилэр уонна орто дойду дьыно «кылыһахтаан» ыллаан бэйэ-бэйэлэрин кытта сибээстэр уратылаахтар, оччутугар «кылыһах» – анал код курдук буолар. Онтон абааһылар, талабырдыттар, кэбиннэрэр, алдыатар, өлөрөр-өһөрөр аналлаахтар «тиэрэ хойууан», «кутуруан» ыллылар. Олонхоһут олонхо кизэн кизэтигэр киириэн иннинэ «уос аһар тойуктаах», онтон бүттэбинэ «кутурук салайар тойуктаах» буолар. Ити барыта итэбэли кытта ыкса ситимнээх, сиртуом көстүүтүн биир сүрүн уратытынан буолар.

Тойук бэйэтин дьин айылгыта сизэри-туому, үөһээ айылылары уонна иччилэри кытта ситимнэхэр, дьон-сэргэ олоһун нус-хас бараанын тэрийэн олохтооһун туһунан торумнуур туспа күлүүстээх айымньы буолар. Ылан көрүөбүн былыргы тойуктары: «Сир-дойду айылыгыта», «Салама», «Сэргэ», «Баҕах», «Чабычах», «Этин», «Айыһыт тойуга», «Дьөһөгөй тойуга», «Быт тойуга» уо.д.а. саха олоһор баар суолталаах көстүүлэри ойуулаан хойууар уратылаахтар.

Тойук биир киһи чөмчөкөтүттэн айылан тахсар, баай информациялаах, энергетикалаах айымньы. Кини кээмэйэ

100-1100 хоһоонунан строкаҕа тийэ барар. Холобур, уус тыллаах тойуксут инникитин, кэнчээритин, кэскилин иэйэн-куойан туран силигилии чэчирэтиэн биитэр хомойон-хоргутан, тосту туойан кэбиннэриэн сөп. Холобур, С.А. Зверев-Кыыл Уолун ырыаҕа-тойукка уһуйбут Я.С. Васильев-Таҕа уола Ырдьан Дьаакып оҕото-уруута суоһун манньк кэпсиир эбит: «...ыйахтаах төрүт ырыаһыт саха бары көрүн барытын ситэриэх тустаах. Сахаҕа тоһус араас олонхо баар буолуохтаах, тоһус араас үнкүү баар буолуохтаах, тоһус эгэл-гэлээх тойук баар буолуохтаах, тоһус чабырҕах араас көрүнэ баар буолуохтаах, тоһус араас алгыс баар буолуохтаах, тоһус айыы төрдүгэр кырыыс баар буолуохтаах, тоһус араас саха сэхэнэ баар буолуохтаах, тоһус төрүттээх 52 эгэлгэлээх ойуун кырыыта баар буолуохтаах, тоһус араас сиппиэ баар буолуохтаах, тоһус көрүннээх таабырыннар, өс хоһооноро баар буолуохтаахтар. Балары толору билбит киһи сэттээх-сэнкиллээх тойуктаах аатырыахтаах. Аһаардас ырыаһыт эбэтэр олонхоһут эрэ буоллаһына, тоһус сиртэн туттарылаах улуу ырыаһыт буолуо суох тустаах. Онон уолбун, эйигин, уһуйан көрүөм, бэйэм ыччата

суох киһибин, ыччаппын тобо туойан кээспит киһибин. Ити саха тобус дуомнаах идэлэрин 81 төгүлүн кыайан бүтэрбэккэбин сэттээх ырыаһыппын. Эн итини барытын бүтэрэргэ дылуһар буол, ону бүтэрдэххинэ, дыоллоох олохо олоруон. Үнкүүһүттэри, тойуктаахтары, ойууттары кичэйэн батыһа сылдьан истэр буол» [ССНК архива. Ф.5. Уоп.3. Дь.847.л.4-6]. Дьэ, ити курдук тыл күүһэ, тыл күүһүн уоҕа-кылаана, ураты айылгыта, тыл киһи олоҕор дьайыыта, тыл айдарыылаах анала бу холобурга дьээнкэтик көстөр.

Саха төрүт культуратын өрө туппут, ырыаны-тойугу сайыннарыыга олук ууран испит норуоппут ырыаһыттарын, тойуксуттарын, олонхоһуттарын, айымныылаах дьонун-сэргэтин, кинилэр айар суолларын үөрэтэн чинчийи биһиги сиэрдээх ытык изэспит буолар. Кырдьык да, омук ырыата-тойуга (төрүт тыла-өһө) сүттэбинэ, хайа да норуот симэлийэр, кини культурата кэктэр. Биһиэхэ эмиэ оннук кэм-кэрдийи төрөөбүт тылбытын, тойугу, олонхону умнуу-тумнуу кэлэн ааспыта бадахтаах. Хата, ону саха норуотун дьолугар төрөөн ааспыт Сергей Афанасьевич Зверев – Кыыл Уола, кинини утумнааччылар, киниэхэ сүгүрүйээччилэр – норуот ырыаһыттара эттэрин-хааннарын сылааһынан угуттаан илдэ сылдьан, саха чуор тойугун, олонхотун өрүһүллүү киэлитигэр киллэрэн, көлүөнэттэн-көлүөнэҕэ, үйэттэн-үйэҕэ ситимнээн илдэ кэллэхтэрэ...

1932 сыллаахха Мэнэ-Хангалас оройуонун Баатара нэһилиэгэр (Мэнэ-Хангалас Чурапчыны кытары быысаһар сиригэр) Тизэрэ диэн ааттаах от үрэх баһыгар, үөрэҕэ суох колхозтаахтар Аграфена Николаевна уонна Гавриил Михайлович Колесовтар дьэ кэргэн-нэригэр оһоҕос түгэбинэҕи уол оҕо төрөөбүтэ. Ийэлэрэ 16-та оҕолормуттан 2 уол оҕо ордон, киһи-киһитэ буолбуттара. Олортон биирдэрэ, Россия үтүөлээх, Саха Республикатын народнай артиһа, Россия суруйааччыларын союһун чилиэнэ, П.А. Ойуунускай Государственной бириэмийэтин лауреата (өлбүтүн кэннэ), П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун пластинкаҕа суруйтаран, дьонно-сэргэҕэ саха ырыатын-тойугун кэрэтин, улаҕата биллибэт күүһүн-уобун, толоруллар уустук ньымаларын ситимнээн, өлбөт-сүппэт суолу хаалларбыт, саха омук киэн туттуута,

тапталлаах уола – Гавриил Гаврильевич Колесов этэ.

Кини аҕата Гавриил Михайлович Колесов Баатара быйан, өг нүөл сириг уус тыллаах олонхоһуттарын Фома Заровняев-Айааччы, Петр Петров-Баалкылаах, Петр Попов-Сытыы, Семен Жирков-Ачыас, Семен Мучин у.д.а. кытта биир кэмнэ олонхолообута диэн «Мэнэ-Хангалас олонхоһуттара» диэн антология матырыяала бигэргэтэр. Гавриил Гаврильевич «Төрөппүттэrim тустарынан» диэн эссэтигэр ахтарынан, кини быыкаайыгар, туораах саҕа уолчааны аҕата түһэҕэр сытыаран, биитэр көтөҕөн олорон олонхолуура эбитэ үһү. Кини айыы бухатырдарын ырыатын олус табыллан толороро, бухатырдар дьулусханнаах сырыылары сыыдамсыһан, сытыыланан, уот харахха бу баардыы көстөн илэ кэриэтэ ойууланан кэрэхсэнэллэрин бэлиэтиир. Ийэтэ барахсан намыын, наһыл куолаһа иһирэхтик имэнирэн абылыы бигириин уйадыһан туран суруйар. Онон Гавриил Колесов айымныылаах олоҕун төлкөлөөх түөрэҕэ төрдүттэн утумнаан айдарыылааҕа, анатыылааҕа сэрэйиллэр.

Кини оҕо сааһа Аҕа дойдуну сэриитин ыар-аччык, оп-соллон ойоҕостоох, ачык-мэнэгэй энэрдээх, кыһарытарыылаах кырыымчык кэмнэригэр түбэспитэ. Онон ол уустук дьыллары, тус бэйэтин эттээх-хаанын эрэйинэн, туустаах хараһын уутунан, ачыккааһыны мунунан тэлэн билбитэ. Ол сылларга оскуола ыраах, олох-дьаһах кырыымчык этэ, 3 кылааһынан үөрэхтэнэн бүппүтэ. Кэргэнэ сэриигэ баран өлбүт, үс быыкаайык оҕолорунаан тулаайах хаалбыт эдьийигэр көмө-тирэх буолаары, колхозка үлэли кирибитэ. Ол сылдьан Ганя сайынын көлө массыынаһынан от обустара-мустана, кыһынын көлөнөн таһаҕас тиэйсэ, кэлин колхоз уопсай этин-арытын баһаарга атылыы куоракка кирир-тахса сылдьан, туох да уһуга-мунура суох ыллыырга-туойарга, хоһуйарга үөрэммитэ.

Оттон сэрии кэннинэҕи сылларга тыаҕа, төрөөбүт дойдутугар, өйүн-төйүн ситэ-хото тутта илик, мэник-тэник оҕочоос эрэри, А.Е. Кулаковскай – Өксөкүлээх Өлөксөй, А.И. Софронов-Алампа үөрэ-дьүөрэ тылларынан түһэрэн суруйбут, аһара абыланнаах айымныыларын биирдиитэ-иккилиитэ эрэ ааҕаат эбэтэр атын дьонтон, билэр оҕолоруттан,

ордук чорботон Дьокуускайга учуутал техникумугар үөрэнэр убайыттан Лука Гаврильевич Колесовтан истээт, сонно тутта этигэр-хааныгар, сүрээбэр-быарыгар инэрэн, бэрт дөбөннүк нойосуус билэн, уһуга-мунура суох санара, ыллыы-туойа сылдьара. Ону биир дойдулаахтара: «...кутан-симэн суккуйан, этэн-сангаран дьэргэлдытэн, хааһахтан хостоон эрэр курдук субуруттан, ыллаан-туойан дьэ уол оҕото буолан эрэгин дии!... Ыл эрэ, өссө биирдэ ааҕан иһитиннэр, ыллаан-туойан сэргэхсит эрэ!» – диэн хос-хос, көрдөһөн-ааттаһан туран, толотторор этилэр.

Ол кэмтэн ыла сотору-сотору тэриллэр маассабай оонньууларга, бырааһыннык кэнсиэрдэригэр, санардыы сэргэйэ улаатан эрэр кырачаан уолчаан сыанаттан түспэт идэлэммитэ. Онон бэйэтин уһук, түнкэтэх дойдутугар биир саастыылаахтарыттан киһи хараһар лаппа быраһыллар, кулгааһар инэр ырыалаах-тойуктаах, кэпсээннээх-сэһэннээх ыччат оҕо быһыытынан биллэн барбыта.

Ганя уол ордук оһуокай тылын таһаарарын сөбүлүүрү. Оччолорго сэрии сут дьыллары кэнниттэн тыа сириг олохтоохторо улаханнык өрө тыһанан, оонньууга-көргө, ырыаҕа-тойукка тардыһылары ураты күүһүрбүт кэмэ этэ. Иннэ гынан, өбүгэ өрдөөбү үтүө үгэһин үтүктэн, хаһаанньытааһар даһаны көтөбүллэн туран оһуокайдаан ойоллоро, эһиэкэйдээн тэйэллэрэ. Оһуокай тылын таһаарарыгар оҕо эрдэҕиттэн истибит норуот ырыаларын тумуһурдуура.

Ол курдук Гавриил Колесов куоракка кириэн туох баар сүрээбин-быарын төлөнүнэн, дууһатын изийитин бүтүннүүтүнэн баһарар, талаһар эйгэтигэр ситимнэммитэ. Өбүгэлэрбит мындыр өйдөрүнэн, күүстээх санааларынан, булугас айылгыларынан айан-дьайан аҕалбыт улуу олонхолорун, кылыһахтаах ырыаларын, чабырҕахтарын, оһуокайдарын сатыыр буолан, кылгас олобун устатыгар элбэх да үөрүүлээх көрсүһүүлэргэ, үрдүк түһүлгэлэргэ кыттан, ыллаан-туойан ааспыта.

Гавриил Гаврильевич олобун оноһуутунан, санаатын баһатынан, сааһын-үйэтин тухары норуот тыһынан уус-уран айымныытын араас көрүн-нэринэн олох кыра оҕо сааһыттан ыла быһа дьарыгыран дьон-сэргэ кутун-сүрүн туппута, сахалыы кылыһахтаах ырыаҕа-тойукка ис дууһатыттан олус

таттаран, сөбүлээн, таптаан уйулбатын туттарбыта.

Кини «Үс ағыраабат абыланым» диэн кинигэтигэр манньк суруйбута: «...сахалыы кылыһахтаах народнай ырыа-тойук кэрэ-дыкти ньыматынан, кини аһары судургу курдук эрэри, ис иһигэр киирдэххэ ураты уустуктардаах куорматынан ханнык баҕарар аныгы сайдыылаах да киһи эгинэ бэйэлээх дириг санааларын, уустук иэйиилэрин кимиэхэ баҕарар толору тириэрдэр кыахтаах дии саныбын. Ону мин дууһабынан таайабын, сүрэхпинэн билэбин! Кини курдук чуолаан саха киһитин дууһатыгар, этигэр-хааныгар, сүрэхтэригэр баҕарар уохтааҕар да ордук тийимтиэ уонна дөбөннүк дьайымтыа эминэн буолуохтаах. Тоҕо диэтэххэ, киһи кининэн дьарыктанарыгар уох баар ис тэтимэ – күүһэ-уоҕа дууһатын иэйиитэ бүтүннүүтэ кыттыыны ылар быһыылаах... Кини арааһа эн эккэр-хаангар, бүтүн бэйэҕэр, уох-баар организмгар сыһыаран илдэ сылдьар аата-ахса биллибэт үгүс элбэх ньирбэлэрин, эгинэ бэйэлээх уустук, нарын-намчы былчыннарын, тымырдарын-сыдыааннарын бүүс-бүтүннүүлэрин ордорбокко оонньоторунан, атыннык эттэххэ, кычыгылата-сэргэхситэ сээбэннэтэринэн оннук сүдү кыахтанар буолуохтаах быһыылаах?!...» [Колесов, 1993: 22].

Онон сахалыы кылыһахтаах ырыа истэргэ эрэ кэрэ буолбатабын, киһи доруобуйатыгар чохчы туһалаабын биһиги сахалар дьиннээх генетическэй уратыбыт буоларын бэлиэтиир. Дьэ, ол иһин сахалар, ити бэйэбит дыкти-кэрэ кылыһахтаах народнай ырыабытын-тойукпутун уохтааҕар даҕаны ордук күндүтүк тутан салгыы сайыннарыахтаах, кининэн утумнаахтык дьарыктаныыны үтүө тулхадыйбат үгэскэ кубулу-туохтаахпыт диэн Гавриил Гаврильевич чопчу сыаналаан умсулҕаннаах идэҕэ олоҕун анаабыта.

Гавриил Гаврильевич: «...биһиги норуоппут саамай күчүмэҕэй күннэригэр өрөһүмтэ огостубут үрдүк күүстэрэ, өлбөт мэнэлэрэ, билигин быһааралларынан народнай медициналарын саамай төрдө-төбөтө киниэхэ ингириллэн сылдьар буолуохтаах», – диэн тоһоҕолуур [Колесов, 1993: 23]. Бу саха кылыһахтаах ырыата сүүһүнэн, тыһыынчанан сыллардааҕы историятынан дакаастанан, билиниллэн, биһирэнэн кэлбит өрөһүмтэлээх ньы-

матынан, алыптаах албаһынан, өлбөт мэнэтинэн буолуохтаах диэн бэлиэ-тээбитэ.

Кини саха кылыһахтаах ырыатын таптаан истээччилэргэ, ыллыан-туойуон баҕарааччыларга туһаайан манньк сүбэни-аманы биэрбитэ оруннаах: «...кылыһахтаах сахалыы ырыаны иэйэн истэн, эккитигэр-хаангытыгар экчи ингиринэн, өйгүтүгэр-сүрэххитигэр үчүгэйдик сөҕөрдүнэн, туһалаахтык туттун, табыгастаахтык дьарыктанын, өрөһүмтэбитин булунун, үйэбитин уһатын!...» [Колесов, 1993: 24].

Биллэн турар, ону сатыахха, кини баһылыахха наада. Маныаха Гавриил Гаврильевич бэйэтэ туспа санаалаах, көрүүлээх киһи этэ. Ол туһунан кини манньк этэрэ: «...итиниэхэ киһи куластааҕа, куолаһа суоҕа, кылыһахтааҕа, кылыһаҕа суоҕа, эдэрэ-кырдыаһаа быһаарар суолтата суох дии саныбын. Кылаабынайа, киһи иһиттэн-үөһүттэн баҕаран, таттаран, эрэнэн-итэҕэйэн туран табатык уонна утумнаахтык дьарыгырыан эрэ наада. Сүрүн сыала-соруга – бэйэтигэр туһа, көмө эрэ ылыан наада. Онтон өскөтө айылҕаттан ураты бэриһиннэриилээх киһи көһүннэҕинэ, эгэ эрэ биллиилээх ырыаһыт, идэтибит толорооччу буоллун эбээт. Уох ханнык иннинэ, эн бэйэн дьарыктаныаххын аһары баҕарар, онно дьиннээх сүрэххинэн-быаргынан, уох баар дууһабынан тартарар эрэ буоллаххына ылсыаххын сөптөөх» [Колесов, 1993: 24-25].

Аны туран: «...ураты хойуу кылыһахтаах, алыс улахан куластаах буола сатаан хабарҕаларынан дьардыгынантан ыллыыр ырыаһыттары, көннөрү дьон даҕаны, мин даҕаны хайдах да сатаан өр тулуйан истибэккэ эрэйдэнэбин. Оннук ырыаһыттары, урут мин эдэр, оҕотук эрдэппинэ, саха норуотун биллиилээх ырыаһыта С.А. Зверев үгүс элбэх кэпсэтиитэ суох: «Түксү! Уурай! Аны эн мин баарбар хаһан да ити курдук ыллаабат буол!» – диэн быһаччы этэрэ. Ол очотообуга истэргэ олуона, холус соҕус курдук иһиллэрэ эрэри, сибилигин кэлэн өйдөөтөхпүнэ саамай сөптөөх этии буолар эбит дии саныбын» [Колесов, 1993: 33].

Онон ханнык баҕарар дьарык, идэ бэйэтэ кээмэйдээх-кэрдиилээх, үөрүйэхтээх, ирдэбиллээх буоларын умнар сатамат. Барытыгар дьүөрэлэһини,

кэрэни таба көрөр, таһымы көрдүүр, онно дьулуһар куолу.

Гавриил Колесов «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону толорон, пластинкаҕа суруттаран, бүтүн аан дойду эйгэтигэр таһааран, саха омук тылын-өһүн, ырыатын-тойугун кэрэтин иһитиннэрбит умнуллубат үтүөлээх. Ону ааһан, олобун тиһэх суолугар дылы олонхону үнэр танара огостон, олонхо мунура суох ис баайын, киһини иитэр сүдү күүһүн, омук олобун онкуллуур, сааһылыыр ураты суолталаах дьайыытын дьаныһан туран турууласпыта, дьонго-сэргэҕэ тарҕаппыта.

Ол курдук олох оҕотук эрдэҕиттэн, 1950 сылтан саҕалаан Дьокуускайдааҕы радиокомитет хоругар үлэлии сылдьан саха литературатын, фольклорун илэ-чохчы бэриһиннээх патриоттарын көбүлээһиннэринэн, оччолорго радионан бэриллэр олонхоттон быһа тардыларга, радиопостановкаларга көтүппэккэ кыттара, үксүгэр эдэр айыы бухатыырын ырыатын толороро.

1955 сылтан П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» диэн олонхотун толорбута. Оччолорго радиокомитет председателин солбуйааччынан Захар Тимофеевич Тюнгюрадов үлэлиирэ. Кини дьаһалынан олонхо биир да тыла сарбыыллыбакка толорулуохтаах, ылланыахтаах эбитэ үһү. Онон биридэ төхтөрүйэн биэригэр 40 мүнүүттэтэн чааска тийэр уһуннаах, уонтан тахса биэриини магнитофоннай пленкаҕа суруйтарбыта. Ол үрдүнэн баара-суоҕа биир кинигэттэн эрэ арыый ордук кээмэйдээҕи бүтэрбитэ. Оттон «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо Ойуунускай 7 томнаах айымныыларынан хомуурунньугун үс саамай улахан, халын томнарыгар нэһиилэ батан киирбитин ким барыта билэр. Ол аата Гавриил Колесов радионан хас да сыл устата олонхо үс гыммыт биирин эрэ толорбута. Онон саха норуота сүппүтүн булбут, умнубутун өйдөөбүт, өбүгэлэрин дьиннээх ытык кэриэстэрин кыайан сыаналамат тылынан, ырыанан толоруллар уус-уран кылааттарын иккистээн төннөрбүт, төрөппүт курдук санаан, алыс диэн үөрбүтэ-көппүтэ, сэргэхсийбитэ. Тоҕо диэтэххэ, ол сылларга П.А. Ойуунускай репрессияҕа түбэһэн, олоҕо суох сымыйа балыырга эриллэн, сырдык аата хара сымаланан биһиллэн сылдыбыта саҕардыы ыраас-

танан, тиллэн эрэр кэмэ этэ. Хомойуох иһин, оччолорго радионан истээччилэр киэн биһирэбиллэрин ылбатаҕа эрэри, дын сахалы куттаах-сүрдээх дьон-сэргэ санааларын бичийэн, айымньылаах киһи талааныгар сүгүрүйэн махталларын биллэрбиттэрэ.

1955 сыллаахха Саха государственнай музыкальнай-драматической театрыгар композитордар М.Н. Жирков уонна Г.И. Литинскэй «Ньургун Боотур» олонхону уопсай европейскай, классической опера форматыгар киллэрэн нотаҕа түһэрбиттэригэр, Үрүн Уолан, Сорук Боллур партияларын симфонической оркестр добуһуоллааһынынан, ол эрэри дын норуот ныматынан кылыһахтаан ылаан толорбута.

1957 сыллаахха Москваҕа буолбут Аан дойду устудьуоннарын уонна ыччатын VI фестивалларыгар кыттыны ылан, атын омуртарга саха кылыһахтаах ырыатын, оһуокайын, чабырҕабын, олонхоттон быһа тардан толорон иһитиннэрбитэ уос номоҕор сылдьар. Ол умнуллубат түгэн туһунан кини манньк ахтыбыта: «...Москваҕа айаннаан иһэммин, мин, дыкти үйэҕэ төрөөбүппүн, улуу дойду дынгнээх гражданина буоларбын киэн туттан санаабытым... Дьулусханныах айаннаах тимир көлө уонтан тахса километр үрдүгүнэн, улуу Сибиир кэтит киэлитин быһа көтөн, Урал хайаларын диэки куугунаабыта. Онтон Азия бүтэн, Европа халлаанын хайа тыырбыппыт. Биһиги бары, көтөн иһэр сахалар, өбүгэлэрбит олонхо тойугар киллэрбит бухатыырдарын омоннаах-төлөннөөх суһал сырыылара билигин бытаарбытын туһунан кэпсэппиппит... Москватааҕы фестивальга мин эдэр ыччат эйэ иһин дьулуһуута модун күүстээгин көрбүтүм. Ол күннэргэ аан дойду ыччаттара – үрүннүүн, харалыын, араҕастыын – бары биир ийэттэн-аҕаттан төрөөбүт курдук буолбуппут. Мин билигин фестиваль умнуллубат күннэрин санаатахпына, тоҕо эрэ биир түмүккэ кэлэбин: сир үрдүн бары үтө санаалаахтара түмсэн, эмиэ оччотообу курдук илии илиибиттэн тутуһан, «Сэрии буолбатын!» диэн күүстээхтик эттэхпитинэ, ама ханнык хара күүс кыайыа буоллаҕай!» [Борисов, 1956: 4].

1960 с. ССКП КК от ыйынааҕы Пленумугар аналлаах «Хотугу Сардана» диэн концертнай программаҕа кыт-

тан, ССРС народной артиһа Д.Ф. Ходулов, РСФСР уонна Саха АССР искусстволарын үтүөлээх деятелэ С.А. Зверев, Саха АССР үтүөлээх артиската А.К. Адамова уонна Гавриил Колесов кыттыны ылбыттара уонна Саха АССР культуратын министерствотын соруудаҕынан грампластинкаларга суруллубуттара. Онно Г. Колесов Саха биллиилээх суруйааччыта С.С. Васильев «Эрчимэн Бэргэн» диэн оскуола оҕолоругар аналлаах олонхотуттан быһа тардан, бүтүн биир «гигант» пластинкаҕа суруттарбыта (ити кини пластинкаҕа аан бастаан уһуллуута этэ). Бу толоруута нэһилиэнньэҕэ тутта тарбанан киэн биһирэбили ылбыта. Ити пластинка иккиһин бэчээттэнэн нэһилиэнньэҕэ тарҕаммата.

1968 сыллаахха Саха АССР Үөрэҕин министерствота оскуола оҕолоругар саха тылын үөрэтиигэ аналлаах фонорестоматиятын пластинкаларга суруйтарылырларга эмиэ балай да кыттыны ылбыта. Итини «Мелодия» фирма Ленинградтааҕы студията сайын Якутскайга кэлэн уһулбута.

Онтон, 1968 сыл күһүнүгэр Гавриил Колесов Ленинградка тийэн, П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» 9 тойуктаах олонхотун 8 чаас устата салҕанан барар 9 пластинкалаах, сахалы, нууччалы уонна английскай тылларынан быһаарылаах, Саха АССР народной артистката, РСФСР культуратын уонна искусствотын үтүөлээх деятелэ Г.М. Кривошапка, Горькай аатынан литературнай институт научнай үлэһитэ И.В. Пухов ыстатыйалара кирибит, П.А. Ойуунускай аатынан Саха государственнай бириэмийэтин лауреата В.Р. Васильев олонхо тематыгар анаан айбыт «Ньургун Боотур», «Абааһы улун өлүүтэ», «Дьол» диэн графической ойууларынан киэргэтиллибит, ону кытары автор П.А. Ойуунускай уонна толорооччу мэтириэттэрэ бэчээттэммит анал буклеттаах комплегар суруйтарбыта. Ити комплект суолталаах сувенир быһытынан аан дойду үгүс дойдутугар, дьонугар, общественной да бөлөхтөрүгэр бэлэхтэнэн тарҕаммыта.

Ол туһунан фольклорист П.Н. Дмитриев аспиранны сылдьан 1970 сыллаахха манньк суруйбут: «...Гавриил Колесов «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхонон 1955 сыллаахтан умсугуйан, таттаран туран дьарыктаммыта.

Үгүс ахсааннаах радионан истээччилэр сэнээриилэринэн кынаттаммыт Г. Колесовка саха норуотун тылынан уус-уран айымньытын сүөгэйэ, чөчөгөйө буолбут олонхону грампластинкаҕа суруттарар улахан баҕа санаа үөскээбитэ. Ол баҕа санаа кинини түбүктээх үлэ суолугар үктэнэрбитэ. Олонхону үчүгэйдик билэрин ааһан, өссө биирдии герой ырыатын-тойугун инэн-тогон билиигэ кыһамньытын уурбута. Араас оройуоннарга гастрольнай биригээдэҕэ сылдьан норуот ырыаһыттарын, тойуксуттарын толорууларын үгүстүк истэр, сэнээрэр. Кинилэртэн дьүрүһүйэр олонхо тойугун – эгэлгэ төгүллэри, дэгэтээх матыыптары истэн бэйэтин байытынар, эрэлэ улаатар...» [Дмитриев, 1970: 4].

Кэлин, Гавриил Гаврильевич бу пластинканы экономическай наука доктор Ф.С. Тумусов салайар «Сапи-Торг» инвестиционной фондата үбүлээһининэн CD-дискэнэн оһоһуларын ситиспитэ. Хомойуох иһин, тыыннааҕар ол үөрүү өрөгөйүгэр тиксиксэтэҕэ, өлбүтүн кэннэ 1998 сыллаахха тахсыбыта.

«Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо 36 768 тыһыынча хоһоонунан строкалаах, 23 259 речитативтаах уонна 13 509 олонхо ырыалаах. Гавриил Колесов бу олонхоҕо 34 олонхо сүрүн персонажтарын уонна ойоҕос уобурастарын ырыаларын толорбута биллэр. Ол курдук, Ньургун Боотур ырыатын – 23, Үрүн Уолан – 15, Уот Уһутаагы – 15, Туйаарыма Куо – 8, Айыы Умсуур удаҕан – 8, Кыыс Ньургун – 6, Оҕо Тулааһа – 5, Уот Уһуму – 5, Тимир Дыбырдаан – 5, Күн Дьырибинэ – 4, Кыыс Кыскайдаан – 4. Уопсайа кини 131 олонхо ырыатын араастаан уларытан, дьизэрэтэн, дэгэрэннэтэн, дьоруолатан толорбута уонна үгүс көлүөнэ дьонун кэрэхсэбилэн ылбыта. Ленинград куоракка «Мелодия» фирмаҕа «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону пластинкаҕа устубут режиссер Геннадий Любимов, Гавриил Колесов бу 9 пластинканы суруттарыгар биридэ да төхтөрүйэр, иннэр диэни билбэккэ биир тыһынынан суккуйа этэн-тыһынан, ыллаан-туойан толорбутун сөҕө-махтайа дирин убаастабылын-ытыктабылын биллэрбитэ.

1975 сылтан саҕалаан Өксөкүлээх Өлөксөй, Ойуунускай, Семен Данилов, онтон да атын суруйааччылар уонна норуот ырыаһыттарын айымньыларыгар олобуран «Саха кылыһахтаах народ-

най ырыатын-тойугун туһунан санаалар» уонна «Алампа Софронов ырыата-тойуга» диэн икки тус-туһунан программаны бэлэмнээн уонтан тахса сыл устатыгар төрөөбүт республикатын устун суос-соботобун гастроллаабыта.

1981 сыллаахха «Мелодия» фирмаҕа Москваҕа «Сахалыы народнай ырыа-тойук туһунан санаалар» диэн 40-тан тахса мүнүүтэлээх «гигант» пластинкаҕа уһуллубута. Бу программа ис-хоһооно хайа да кэмнэ, төрүт тыл, ырыа-тойук абылангар ылларбыт дьон кэм-кэрдии ирдэбилиттэн, хаарчабыттан толлубакка айар имэн иэйии айым-нылаах саҕахтарын сатаан арыарга дьулуһохтаабын, өркөн өйүнэн тобулуохтаабын, киһи баҕата уонна дьобура мунура суобун туоһулуур. Гавриил Колесов этэринэн, аныгы киһи олонхо киэн киэлитигэр кириэн, инэнтонон дьарыктаныан иннинэ үөрэтии ньыматын биир көрүнүнэн, кириэһин маннайгы үктэлинэн норуот тылынан айымньытын кыра көрүннэрэ буолалларын, ону ааһан классик уонна аныгы суруйааччылар суруйууларын инэнтонон үөрэтии, кылыһабынан киэргэтэн, добуһуоллаан ыллааһын ураты туһалаабын, дьайар күүһэ уратытын ыйбыта. Былыр олонхоһут суос-соботобун сылдьан олонхону толорон, дьон-сэргэ өйүн-санаатын ыраастаан, үтүөбэ-сырдыкка дьулуһуутун күүһүрдэн, айылҕа биэрбит сөбүмэр дьобурун көмөтүнэн үөскүүр тылын баайынан, куолаһын кыабынан дьону угуттуура, дьайҕарбыт санаатын ыраастаан биллибэт куйаарга көтүтэрэ.

Онтон Гавриил Колесов ис хааныгар, ол олонхоһут киэлитин илдэ сылдьыбыт, аныгы ХХ-с үйэ дьонугар ийэ тыл сүмэтин-сүөгэйин инэриммит классик уонна народнай суруйааччыларбыт айымньыларын иччилээх куолаһынан тыыннаан тиэрдибитин үтүө үгэс салҕанытын курдук көрүөххэ сөп. Кини этэр этэ: «...киһи төһө да тупсаҕай, сиздэрэй, дьэрэкээн таһаһы таннан дьонно тахсан ыллыра-туойара буолбакка, кини дууһата, ис бараан киэлитэ, айылгыта, сүрэжин-быарын имэнэ, иэйиитэ, айылҕата аһаҕас, сэргэх буоллабына ырыа-тойук куйаара, эйгэтэ кинини сирдиэ, туһааннаах туһалаах дьонугар тиэрдиэ. Онно сытар тыл, дорҕоон, матыып абылан күүһэ».

П.А. Ойуунускай 30 араас олонхоттон

танан айбыт уонна уһун үйэлээбит «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхото пластинка буолан үйэтиллиитэ – бу саха омук кэскиллээх олоһун туоһута, сыаналамат кылаата. Бу историческай түгэн хайдах тэрээһиннээхтик барбытын туһунан, аныгы кэм технологиятын туһунан, онно чопчу кытыгастаах дьону түмэ тардан бэрт дирин ис-хоһоонноох киэнэ суруллара буоллар, кэлэр кэнчээригэ сүдү бэлэх буолуо этэ.

Гавриил Колесов пластинкаҕа суруллубут тыыннаах алыптаах куолаһа, хайа да кэмнэ иэҕэйэр икки атахтаабы олонхо мунура биллибэт эйгэтигэр угуттуу-угуйа туруо. Төһө да былыргы олонхоһуттар толорор каноннарыгар сөп түбэспэт диэн сыанабылы ыллар, кини курдук төрүт тылга сүдү итэбэллээх, ырыаҕа-тойукка туспа көрүүлээх, онно барытыгар холобур буолар дьайылаах, дьарыктаах, дьон ис кэрэтин, эйгэтин уһугуннарар киһи орто дойдуга, сахаҕа өтөрүнэн төрүүрэ биллибэт. Олонхону хайа да кэмнэ толорооччу, син эмиэ мас уһуннаабын-кылгастаабын курдук, анал таһымнаах, кэмнээх-кээмэйдээх, туспа айылгылаах-тэтимнээх. Ону ааһан уһуллукчулаах, ортолоох, оччугуйдаах. Гавриил Колесов анала дьонно-сэргэбэ саха кэрэ сыттаах-сымардаах, мииннигэс амтаннаах төрүт тылын ырыаҕа-тойукка ыпсаран, кылыһабынан добуһуоллаан үйэтитии, тарҕатыы этэ.

Хомойуох иһин, кини тыыннааҕар улахан өйөбүлү-өйдөбүлү ылбакка өбүгэлэригэр айаннаабыта. Гавриил Колесов айымньылаах олоһун чинчийи кэмэ-кэрдийтэ үүнүө-кэлиэ диэн сэргэ-йэбин уонна эрэнэбин. Кини үтүө аата саха олонхотун, норуот тылынан уусуран айымньытын толорор ньымаларын көрүннэрин кытта ыкса ситимнээбин умнар-тумнар сатамат. Саха духовнай баайа сүппэтин туһугар туруулаһыт кэскиллээх дьыалата салҕанан бара турар.

Гавриил Гаврильевич 1993 сыллаахха М.Н. Жирков аатынан Дьокуускайдаабы музыкальнай училище иһинэн ырыаҕа-тойукка баҕалаах оҕолору түмэн кылыһахтаах ырыаҕа уһууутун саҕалаабыта. Манна кини улахан болҕомтону уусуран тылга уурара. Оҕолор уусураннык ааҕарга, кылыһахтаан ыллыырга, чабырҕахтыырга, оһуокайдыырга уһууллубуттара. Маны таһынан, үрдүк таһымнаах

исписэлиистэри ынгыртаан саха төрүт культураны уонна литературатын, историятын, этнографиятын, оннооҕор «Методика научной работы» диэн предметтэри киллэрэн үөрэттэрбитэ күн бүгүн тулхадыйбат тирэх билии буолаллара саарбаҕа суох.

Гавриил Колесов саҕан хаалбыт саха омукка кэскиллээх уонна суолталаах музыкальнай училище иһинэн «Төрүт культура толорор ньымаларыгар уһууу» салаата тэриллэн үлэлээбитэ быйыл 20 сылын туолар. Онон, саха омук саарына Гавриил Гаврильевич Колесов үтүө аата үйэлэртэн үйэлэргэ «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоҕо суруллубут тыыннаах куолаһа чугдаара тыаһырын тухары, саха куттаабы үөрэтэ-такайа турар күүһүнэн, саха олонхотун сүппэт-симэлийбэт тыынныыр уонна тыынныы туруо диэн бигэ эрэллээхпит.

ТУҤАНЫЛЛЫБЫТ ЛИТЕРАТУРА:

1. Борисов, Г. Оһох кэннинээҕи быыстан – театр сценатыгар // Эдэр коммунист. – 1956. Ыам ыйын 31 күнэ.
2. Дмитриев, П.Н. Олонхо тойуга дьүрүһүйэр // Кыым. – 1970. – сэтинньы ый 22 күнэ.
3. Зверев, С.А. автобиографията // ССНК архива. Ф.5. Уоп.3. Дь.847.л.4-6.
4. Колесов, Г.Г. Үс аҕыраабат абылаһым. Якутскай, 1993.
5. Короглы, Г.Х. Трансформация жанра туйуг (К проблеме фольклорных связей тюркоязычных и ираноязычных народов). Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР. Поэтика и стилистика. М.: Изд-во. Наука, 1980.
6. Сивцев, Д.К. Саха фольклора. Новосибирск, «Наука», 1996.
7. Серошевский, В.Л. Якуты. Опыт этнографического исследования. – М., 1993.